

## ՀՐԱՆՈՒՇ ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ

## ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏԻ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

Հայկական առաջին կամավորական խումբը, Անդրանիկի ղեկավարությամբ, 1914 թ. հոկտեմբերի 19-ին մեկնել էր Ատրպատական՝ միանալու գեներալ Չերնոզուբովի հրամանատարության տակ գործող զորաջոկատին: Առաջին խումբը վերջնականապես կազմավորվեց հոկտեմբերի 23-ին Մալմաստում և Ջուլֆայում, սպառազինվելով՝ մեկնեց Խոյ: Խումբը հիմնականում համալրված էր արևմտահայերով: Վաշտերի հրամանատարներ էին նշանակված ֆիդայական շարժման շրջանից Անդրանիկի մարտական ընկերները՝ Մախլուտոն, Սեպուհը, Աղոխանցիներ՝ Նիկոլը և Արշակը: Հեծյալ հարյուրյակի հրամանատարն էր Գյումուշխանցի Ավոն<sup>1</sup>:

Մինչև նոյեմբերի 3-ը Անդրանիկն զբաղվեց հիմնականում զինվորներ մարզելու, խմբում բարձր զինվորական կարգապահություն ապահովելու հարցերով: Նոյեմբերի 5-ին պատմական Առավուլի փեշերին առաջին անգամ խումբը մտավ մարտական գործողությունների մեջ և հենց այդ օրն էլ գրավեց Աշնակ գյուղը: «Նոյեմբերի 5-ի մարտում Անդրանիկի կամավորական ջոկատը ցուցաբերեց արտակարգ հերոսություն և ինքնագոհություն», - կաթողիկոսին ուղղված հեռագրում հայտնում է գեներալ Չերնոզուբովը<sup>2</sup>:

Նոյեմբերի 7-ին թուրքերը համալրում ստացան և մարտի մեջ նետեցին 1000 հոգանոց կանոնավոր մի զորամաս, քրդերի համիդեական ալայներ և 2500 ձիավորով հեծելազորը, ինչպես նաև Շերիֆ բեկի հեծելազորն ու հետևակը: Գեներալ-մայոր Թովմաս Նազարբեկյանի 2-րդ Կովկասյան հրաձգային բրիգադի կազմում կամավորական 1-ին խումբը նոյեմբերի 7-ից մինչև 17-ն ընկած տասնօրյա ծանր մարտերում զգալի կորուստներ պատճառելով հատկապես քրդական ուժերին՝ գրավեց Քաշկուլ, Կոթուր, Արթել, Պուրուշորան, Խանիկ, Ղաշղուլամ գյուղերը: Խումբն անցնելով իրանա-թուրքական սահմանը, նոյեմբերի 18-ին գրավեց Վանից ոչ հեռու գտնվող Սարայ գյուղաքաղաքը, որով ձախողվեց թուրքական զորքերի առաջխաղացումը Վանի ուղղությամբ: «Թշնամին սարսափահար փախավ Բաշգալե», - գրում է Անդրանիկը<sup>3</sup>: Դիման և Մարնա հայաբնակ գյուղերի գրավման ժամանակ գերի ընկած թուրք սպաներից մեկը հարցաքննության ժամանակ խոստովանում էր, որ ռուսական զորախմբի կազմում ամենակազմակերպված ու անվեհեր կովոդները հայեր են: Մամուլը տեղեկացնում է այդ օրերի մի հետաքրքիր փաստի մասին. ռուսական բանակ են դիմում թուրքական բանակից փախած մի խումբ հայեր: Նրանք արցունքներն աչքերին աղերսում են ռուս հրամանատարին իրենց թիկունք չուղար-

<sup>1</sup> Դարիբջանյան Բ., Տարոնի արծիվը, Երևան 1996 թ., էջ 90:

<sup>2</sup> Աղայան Օ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան 1982 թ., էջ 385:

<sup>3</sup> Լյուլեճեան Լ., Զորավար Անդրանիկի Կովկասեան ռազմաճակատի պատմական օրագրութիւնը, 1914-1917 թթ., Պոսթոն, 1924, էջ 10:

կել, այլ թողնել ռուսական կողմում կռվելու թուրքերի դեմ: «Մենք նրա համար ենք փախել, որպեսզի ռուսների հետ մեկտեղ կռվենք թուրքերի դեմ և ոչ թե թիկունքում նստենք», - ասում են նրանք: Եվ հրամանատարը նրանց թույլատրում է գենքը ձեռքներին միանալ ռուսական զորքին<sup>4</sup>:

Տեսնելով Կոթուրի լեռնանցքում ռուսական բանակի հաղթական ընթացքը, Հերթի գյուղի չորս քրդական բեկեր, որոնք իրենց ձեռքի տակ ունեին շուրջ 1800 համիդետական հեծյալ, հանձնելով մի քանի տասնյակ գենք, խնդրագիր են ուղարկում Անդրանիկին, որը նրանց գեներալ Նազարբեկյանի ուղեկցությամբ ուղարկում է գեներալ Չերնոգուբովի շտաբ՝ զգուշացնելով, սակայն, որ այնտեղ հավատ չընծայեն քրդերի անկեղծությանը: Անդրանիկը գիտեր և հայտնեց Նազարբեկյանին, որ այդ քրդերը մինչև պատերազմն արդեն ունեին 3000 հրացան, ապա թուրքերից ստացել էին ևս 1000 հրացան: Սակայն Չերնոգուբովը, որ դեռևս հայերին ընդունելու և շնորհակալություն հայտնելու ժամանակ պատվիրել էր «զգույշ ըլլալ քուրդերու հետ բախում ունենալիս, որովհետև քուրդերն ալ մեր հրամանի տակ կազմակերպված են»<sup>5</sup>, նրանց ազատ է արձակում: Ինչպես և սպասում էր Անդրանիկը, վերջիններս Հուսեին և Սաթուն բեկերի առաջնորդությամբ վերակազմում են իրենց ավագախմբերը և հիմնահատակ ավերում մի քանի հայկական գյուղեր:

Նոյեմբերի 19-ին խումբը Սարայից հետո գրավեց քրդական Մերկե գյուղը: Թշնամին տվեց մոտ 75 սպանված: Նոյեմբերի վերջին, գրավելով Ասուրլի, Քերքեզ և Մարքոհին բնակավայրերը, խումբը գտնվում էր Կարկալու լեռան մոտ, որտեղից մինչև Վան մնում էր երկու անցում: Այդ կոիվներում զոհվեցին Անդրանիկի ֆիդայի զինակիցներից մշեցի բուժակ Սիմոնը, վաշտապետի օգնական Զուլալը և հիսնապետ Եղիան:

Խումբը դեկտեմբերի 5-ից 7-ը մարտական գործողությունների մասնակցեց Հալեպ սարի բարձունքներում: Կամավորները ուժեղ գրոհ սկսեցին և անմիջապես մեծ հաջողության հասան: Մարտի մասնակիցներից մեկը հիշում է. «Կոիվը շատ հաջող տարինք շնորհիվ հրամանատարի ղեկավարումներին: Թշնամին փախուստի դիմեց, մեր գունդը այդ հսկա ձյունապատ լեռներն ու ձորերը ճեղքելով՝ մտավ Պելեճուկ գյուղը»<sup>6</sup>: Ռուսների հետ համատեղ գրոհով դեկտեմբերի 6-ի երեկոյան մարտն ավարտվեց նրանով, որ թուրքերը, մարտի դաշտում թողնելով շուրջ 300 սպանված, դիմեցին խուճապահար փախուստի: Կամավորները, հաղթահարելով գիշերվա սոսկալի ցուրտն ու ձնաբուքը, դեկտեմբերի 7-ին հաստատվեցին Պելեջուք (Բելեդյանուք) գյուղում և այդտեղ պաշտպանեցին գրավված բնագծերը մինչև դեկտեմբերի 23-ը: Այդ օրերին խմբին տեղեկացրին Անդրանիկին մարտական բարձր պարգևով՝ Ոսկե սրով պարգևատրելու մասին: Անդրանիկին ջերմորեն շնորհավորեցին ռուս հրամանատարները և, հատկապես, գեներալ Չերնոգուբովը:

1914 թ. դեկտեմբերի 23-ին ընդհանուր նահանջի հրաման տրվեց, որը կապված էր Սարիղամիշի շրջանում ծավալված մարտական գործողությունների և Թավրիզի շրջանում թուրքական զերակշիռ ուժերի հայտնվելու հետ: Այս նահանջի պատճառների մասին հակիրճ նշենք, որ Կովկասյան ճակատում մարտական գործողություն-

<sup>4</sup> «Русское слово», 12 ноября 1914, ном. 261.

<sup>5</sup> Ղարիբջանյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 91:

<sup>6</sup> Աղայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 387:

ների առաջին իսկ օրերին ռուսական ուժերն առաջ շարժվեցին և Օլթիի ուղղությամբ գրավեցին Իդը (Կողբը), Սարիղամիշի ուղղությամբ՝ Զիվին ամրությունները, Կաղզվանի ուղղությամբ՝ Բայազետն ու Դիադինը: Այնուհետև գրավելով Քեոփրի Քյոյը և Ղարաքիլիսան, նոյեմբերի 9-ին Բասենի ամբողջ դաշտը և Ալաշկերտի հովտի մեծ մասը մաքրեցին թուրքական ուժերից: Բայց ռուսական զորքի այս արագ առաջխաղացումն ամրապնդված չէր թիկունքի հետ ամուր կապով, մատակարարմամբ և համապատասխան թիկունքային ռեզերվով:

Նոյեմբերի սկզբներին թուրքական բանակը հակահարձակման անցավ, և նոյեմբերի 10-ին գեներալ Բարաթյանի հեծելազորը հանձնեց Քեոփրի Քյոյը: Հասան Իզգեթ փաշայի թուրքական կորպուսը կարողացավ կանգնեցնել Սարիղամիշի ռուսական ջոկատի առաջխաղացումը և նույնիսկ բավականին հետ մղեց նրան: Բասենի այս անհաջողությունը կասեցնում էր գեներալ Նիկոլանի առաջխաղացումը Ալաշկերտի դաշտում, որը դեպի Վան իր ճանապարհին գրավել էր Թափարիզի լեռնանցքը: Նոյեմբերի սկզբին թուրքերը հարձակման անցան նաև Բաթումի շրջանում: Ամբողջ նոյեմբեր ամսին կատաղի մարտեր տեղի ունեցան Բասենի դաշտում՝ Մասլահատ-Յուզվերան գծի վրա, և Ալաշկերտում՝ Դուրադի և Ղլիճ Գյադուկի լեռնանցքում: Ռազմական գործողությունները դժվարանում էին ցրտաշունչ ձմեռվա և առատ ձյան պայմաններում: Դեկտեմբերի սկզբին թուրքական զորամասերը ուժեղացրին ճնշումը Օլթիի շրջանում: Թուրքական 3-րդ բանակի ուժերով ձեռնարկվեց Էնվեր փաշայի՝ Սարիղամիշի արշավանքը, որը նպատակ ուներ գրավել Կարսը և, ապա՝ ողջ Անդրկովկասը: Ի դեպ, Էնվեր փաշայի բանակի շտաբի պետն էր գերմանացի գեներալ Ֆոն Շելենդորֆը:

Բասենի դաշտում իր ճնշումն ուժեղացրեց թուրքական 11-րդ կորպուսը, որը, հանդիպելով ռուսների համառ դիմադրությանը, որևէ էական հաջողության չհասավ<sup>7</sup>:

Ահա, ռազմաճակատում ստեղծված այս անբարենպաստ իրադրությունն էր, որ գեներալ Չերնոգուբովին ստիպել էր նահանջի հրաման արձակել:

Հայկական առաջին կամավորական խումբը դեկտեմբերի վերջերին նահանջեց Ջուլֆա: Այս նահանջի ժամանակ խումբը դեպի Կովկաս ուղեկցեց Դիլմանի շրջանում կուտակված շուրջ 150 հազար հայերի, որի շնորհիվ նրանք փրկվեցին անխուսափելի կոտորածից: Այդ նահանջի օրերին Անդրանիկն իր խմբի և օգնության եկած կազակային ջոկատի օգնությամբ կարողացավ կասեցնել Մակուից արշավող քուրդ և թուրք խաժամուժին, ինչի շնորհիվ գաղթականները կարողացան անարգել հասնել Անդրկովկաս:

Հասնելով Ջուլֆա, առաջին խումբը հնարավորություն ստացավ մի քանի օր հանգստանալ և համալրել անձնակազմը: 1915 թ. հունվարի 3-ին գեներալ Չերնոգուբովն իր ձեռքով, հանդիսավոր պայմաններում, Անդրանիկի կրծքին ամրացրեց քաջության Գեորգիևյան խաչը:

1915 թ. հունվարի 11-ից կամավորական առաջին խումբը կրկին մեկնեց ռազմական գործողությունների թատերաբեմ: Նա պիտի մասնակցեր հունվարի 13-ի Սոֆյանի մեծ ճակատամարտին, սակայն հորդացած գետերի և ճանապարհներ չլինելու պատճառով տեղ հասավ միայն հունվարի 15-ի երեկոյան, երբ ճակատամարտն ա-

<sup>7</sup> Арутюнян А., Кавказский фронт 1914-1914 гг., Ереван, 1971.

վարտվել էր ռուսական զենքի փառավոր հաղթանակով, թուրքական ուժերի լիակատար ջախջախմամբ, և գրավվել էին Թավրիզի և Մարագուի շրջանները<sup>8</sup>։ Դրանով հայկական առաջին կամավորական խումբն ավարտեց մարտական գործողությունների առաջին փուլը և ուղարկվեց ձմեռային հանգստի ու համալրման։

Հայկական 2-րդ կամավորական խումբը ռազմաճակատ մեկնեց 1914 թ. հոկտեմբերի 25-ին և գործողվեց գեներալ Նիկոլասի Բայազետյան գորաջոկատ, որը գտնվում էր Բայազետի մոտակա Կիզիլդիզ բնակավայրում։ Խմբի կազմում կային 472 կամավորներ, որից 354-ը արևելահայ, 118-ը՝ արևմտահայ<sup>9</sup>։

Խումբն առաջադրանք ստացավ գրավել Թափարիզի լեռնանցքի մյուս կողմում գտնվող Գյավրե-Շամիե գյուղը, որ գրավել էին քրդերը։ Կամավորականները մարտական գործողությունների մեջ մտան հոկտեմբերի 30-ին և երկու օր տևած համառ մարտերից հետո կարողացան գրավել Գյավրե-Շամիեն։ Ծանր մարտերում վիրավորվեց խմբի հրամանատար Դրոն, որն ուղարկվեց թիկունք՝ բուժման։ Նրան փոխարինեց Արմեն Գարոն՝ էրզրումից թուրքական պառլամենտի նախկին անդամ Գարեգին Բաստրմաջյանը («Յաղթանդամ, կուրծքը միշտ դուրս ցցած, - կարծես ըսել կ'ուզեր, թե «ոչ ակնկալություն և ոչ ալ վախ ունիմ ունե մեկե», - խոհուն ու կիրթ ընկեր մ'էր։ Շիտակ ու ազնիւ, համարձակ էր և անկաշկանդ իր հայեացքներու և կարծիքներու մէջ»)<sup>10</sup>։ Այդ օրերին ռուսական զորքերն անհաջողություններ էին կրում Բասենի դաշտում, Մինդիշվանի և Հոպիկի ուղղությամբ տարվող մարտերում և նահանջեցին դեպի Յուզվերան։

Դա ստիպեց, որ գեներալ Նիկոլասի՝ հաջողությամբ կովող գորաջոկատը հեռագրով դեպի սահմանային բնագիծը նահանջելու հրաման ստանա։ Կամավորական 2-րդ խումբը ռուսական ջոկատի կազմում Թափարիզի լեռնանցքից նահանջեց դեպի Կիզիլդիզ, ապա՝ Ալաշկերտի Ղարաքիլիսա՝ միանալու գեներալ Աբաղիսի գորաջոկատին։

Գեներալ Աբաղիսը խումբն անմիջապես ուղարկեց Դութաղ՝ Կլիչ Գյաղուկից հարավ գտնվող, թուրքերի կողմից ուժգին գնդակոծվող դիրքերը պաշտպանելու համար<sup>11</sup>։ Ի դեպ, բոլոր հուշագրողները համակարծիք են գեներալ Աբաղիսի անհամակիր լինելը հայ կամավորների նկատմամբ։

Դութաղի դիրքերում 2-րդ կամավորական խումբն իրականացնում էր հետախուզական և պահակազորային ծառայություն։ Խումբն այնուհետև, դեկտեմբերի 10-ին, ամրացավ Դերիկում, դեկտեմբերի 11-13-ին՝ Տունտինում։ Գեներալ Աբաղիսի գորաջոկատում մինչև 1914 թ. դեկտեմբերի 13-ը կամավորական 2-րդ խումբը մասնակցեց ինը մարտերի։ Ռուսական բանակի ընդհանուր նահանջի մասին կարգադրություն ստանալուց հետո 2-րդ խումբը ևս նահանջեց չափազանց ծանր պայմաններում և դեկտեմբերի 25-ին տեղակայվեց Իգդիրում՝ հանգստի և համալրման համար։ Մարտական գործողություններին մասնակցելով 24 օր, կամավորական խմբից

<sup>8</sup> Կարապետյան Ս., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները Կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.), Երևան, 1999 թ., էջ 53։

<sup>9</sup> Նույն տեղում։

<sup>10</sup> Փափազյան Վ., Իմ յուշերը, Բեյրութ, հ. 2, 1952, էջ 58։

<sup>11</sup> Կարապետյան Ս., էջ 190։

գոհվել էր 13 և վիրավորվել 29 մարտիկ<sup>12</sup>:

Կամավորական 3-րդ խումբը (հրամանատար՝ Համագասպ Սրվանձտյան) կազմավորվել էր 1914 թ. սեպտեմբերի 20-ից մինչև հոկտեմբերի 31-ը, Կաղզվանում: Այն գործելու էր գեներալ-մայոր Պրժնալսկու առաջին պլաստունյան բրիգադի կազմում, Կաղզվան-Բիթլիս ուղղությամբ: Խմբի կազմում կային 250 հետևակային և 70 հեծյալ կամավորական<sup>13</sup>, որոնք բաժանված էին 6 հետևակային հիսնյակների և 2 հեծյալ դասակների:

Նոյեմբերի 1-ին մտնելով ռազմական գործողությունների շրջան, խումբը նոյեմբերի 4-ին հասավ Դելիբաբա՝ այնտեղ միանալով գնդապետ Կուլեբյակինի զորաջոկատին, որը համառ մարտերում կասեցրել էր հոկտեմբերի 27-ին թուրքերի սկսած հարձակումը Քեոփրի Քյոյի ուղղությամբ և նրանց ետ էր մղել դեպի Էնդեկ-Թորխոջա բնագիծը: Դա շրջադարձային կետ էր այդ շրջանում մղվող մարտերում:

Առաջին մարտական գործողությունը, որ կատարեց 3-րդ խումբը, Ալազյազ գյուղի գրավումն էր նոյեմբերի 6-ին: Գյուղի համար ողջ օրն ընթացող մարտի ելքը վճռում է 15 հեծյալ կամավորների ջոկատը, որը դասակի հրամանատար Ղասումի գլխավորությամբ քրդերին ստիպում է փախուստով թողնել գյուղը:

Խումբն այստեղ պաշտպանում էր Կարադերբենտյան ջոկատի ծայրագույն ձախ թևը, ինչը կարևոր ստրատեգիական նշանակություն ուներ: Կամավորները մի քանի անգամ ետ են մղում քրդերի ձեռնարկած համառ գրոհները Ալազյազի ուղղությամբ:

Նոյեմբերի 13-ին, հմր. 102 հրամանով, գնդապետ Կուլեբյակինը 3-րդ խմբի հրամանատար Համագասպին կարգադրում է. «Ձեզ հանձնարարում եմ կամավորներով գործել Ալազյազ-Խոսրովերան գծում՝ թույլ չտալով թուրքերին շրջանցել մեր ձախ թևը, հարավի ուղղությամբ լեռների մեջ մի խորացեք, միշտ կապի մեջ եղեք Թիք-Դաղի մեր ջոկատի հետ: Հիմնականում պաշտպանվեք»<sup>14</sup>:

Մինչ այդ խումբը, նախօրոք հետախուզելով իրադրությունը, սեփական ուժերով գրավել էր Քափանակ, Խոսրովերան և Փիրհասան գյուղերը: Մի քանի օր ռազմաձևակատի այդ հատվածում անդորր էր:

Նոյեմբերի 15-ին կամավորական 3-րդ խումբը մտավ գեներալ Գուլիգայի գլխավորած բրիգադի կազմի մեջ և պահում էր Էնդեկ-Թիք-Դաղ-Փինդաուզ բնագիծը: «Սկսվեցին թեժ, երկարատև պաշտպանական մարտեր, և 3-րդ հայկական խումբը հաջողությամբ մասնակցեց այդ բոլոր կռիվներին՝ անընդմեջ իրականացնելով պահակազորային և հետախուզական ծառայություններ, միաժամանակ ետ մղելով թշնամու անդադար հարձակումները»<sup>15</sup>: Գեներալ Գուլիգան վկայում է. «Հայ կամավորականները հատկապես մեծ ծառայություններ մատուցեցին զորաջոկատին 1914 թ. դեկտեմբերի 2-ին, Սիզման, Փիրհասան և Քափանակ գյուղերի մանրակրկիտ հետախուզությունն իրականացնելով, որը սկսված ցրտերի, խորը ձյան և հաճախակի մառախուղների հետևանքով խիստ դժվարացրել էր անկանխատեսելի

<sup>12</sup> Նույն տեղում, էջ 54, 90:

<sup>13</sup> Նույն տեղում, էջ 196:

<sup>14</sup> Կարապետյան Մ., էջ 200:

<sup>15</sup> Նույն տեղում, էջ 56:

թշնամուն հետևելը»<sup>16</sup>:

Կամավորական 3-րդ խումբն այդ կռիվներում մեծաթիվ զոհեր տվեց: Դեկտեմբերի 6-ին սպիտակ ծածկոցներով քողարկված թուրքերը և քրդերը, հարձակվելով հայ կամավորների ժամապահների վրա, մտան Ալազյազ, որտեղ տեղակայված էին կամավորական խումբը և կազակների երկու հարյուրակ: Թուրքերի հանկարծակի գիշերային գրոհին զոհ գնացին 70 կամավորներ, որոնցից 30 սպանված և 40 վիրավոր: Կամավորները ստիպված եղան թողնել գյուղը: Այնուհետև, ամրանալով մոտակա բարձունքներում և համախմբելով իրենց ուժերը, նրանք կազակների հետ միասին կրկին գրավեցին Ալազյազը՝ թուրքերին պատճառելով զգալի կորուստներ:

Դեկտեմբերի 19-ին հայկական 3-րդ կամավորական խումբը տեղափոխվեց Բաշգյուղ և մտավ գեներալ Կուլեբյակինի գլխավորած Բաշգյուղի առաջապահ զորաջոկատի կազմը:

Դեկտեմբերի 20-ին խումբը, գնդապետ Ռաձեի գլխավորությամբ, պատժիչ գործողություն իրականացրեց քրդաբնակ Բալիքչի գյուղում, որի բնակիչները թշնամական արարքներ էին կատարել ռուսական զորաջոկատի նկատմամբ: Դրանից հետո, դեկտեմբերի 25-ին, կամավորական 3-րդ խումբը ևս հանգստի և համալրման նպատակով ետ բերվեց Կադզվան: Այդ նույն օրը, դեկտեմբերի 25-ին, կորպուսի հրամանատարին ուղղած իր զեկուցագրում գեներալ Կուլեբյակինը գրում է. «Ծառայությանս և խղճիս պարտքով ինձ պարտավոր եմ համարում վկայել այդ խմբի և հատկապես նրա հրամանատարի՝ Համազասպի ամենաբարեխիղճ, անմնացորդ աշխատանքը:

Չնայած տարբեր վայրերից հավաքված, մեծամասնությամբ ռազմական գործին անծանոթ, կառավարման ոչ մի համակարգի չվարժված հայերի կառավարման դժվարությունների, պրն Համազասպը իր խմբի լավագույն մարդկանց օգնությամբ (պոլսահայ և թուրքահայ հպատակներից), կարողացավ իր ոչ մեծ ջոկատում հաստատել երկաթյա կարգապահություն և կարգ ու կանոն: Բոլոր մարտերում խմբի կամավորականներն անվախ գնում էին դեպի անխուսափելի մահ և մեռնում էին ազնվաբար, ինչպես իսկական հերոսներ՝ լցված սիրո խորը զգացմամբ իրենց հայրենիքի նկատմամբ»<sup>17</sup>:

Այդ նույն զեկուցագրում գեներալ Կուլեբյակինը գտնում էր, որ Համազասպն արժանի է ամենաբարձր խրախուսանքի, և հայտնում, որ ուրախ կլինեի հայ կամավորական 3-րդ խումբը կրկին տեսնել իր ջոկատի կազմում: Խմբի մարտական գործողությունների մասին բարձր համարում ունեւ նաև Կուբանյան 2-րդ հետևակային բրիգադի հրամանատար Գուլիգան: 1914 թ. դեկտեմբերի 27-ի հրամանում նա հաստատում է, որ խմբի մարտիկները «բոլոր մարտերում եղել են խիզախ, հարձակման ժամանակ առաջին դիրքերում... կորպուսի հրամանատարի հրամանով շնորհակալություն է հայտարարվում ազնիվ ու հերոսական ծառայության համար...»<sup>18</sup>:

Փորձառու և քաջարի հայդուկապետ Քեռու՝ Արշակ Գաֆաֆյանի գլխավորությամբ ռազմաճակատի մարտական գործողություններին փայլուն մասնակցություն ունեցան նաև հայկական 4-րդ կամավորական խմբի մարտիկները: Քեռին (Էրզ-

<sup>16</sup> Նույն տեղում:

<sup>17</sup> Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 58:

<sup>18</sup> Աղայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 388:

րումն «Քավթառ Արշակ») հին ֆիդայի էր և հայրենիքի ազատագրման համար մարտնչել էր Թորգոմի, Սարգիս Կուկունյանի, Սեբաստացի Մուրադի խմբերում և ֆիդայական ջոկատներում եղել էր զենքի պատասխանատուն<sup>19</sup>:

Մարտական գործողությունների մեջ հայկական 4-րդ կամավորական խումբը մտավ նոյեմբերի 6-ին և, ինչպես հաստատում է «Հայերի մասնակցությունը 1914-1918 թթ. առաջին համաշխարհային պատերազմին» թեմայով Ռազմա-պատմական հանձնաժողովի նախագահ գեներալ Ա. Կուլեբյակինի կազմած «պատմական տեղեկանքը»<sup>20</sup>, հենց առաջին օրերից հայտնվեց ծանր իրադրության մեջ: Խումբը, դուրս գալով Սարիղամիշից Կարաուրգանի ճանապարհով, Թուրքեստանյան 2-րդ կորպուսի կազմում հասավ Ադվերան և Խոշաբ: Ռուսական բանակը մինչ այդ 1-ին պլաստունյան բրիգադի և Թուրքեստանյան 2-րդ կորպուսի ուժերով կասեցրել էր Էրզրումի կողմից թուրքերի հարձակումը՝ հակառակորդին ետ շարտելով Արդի-Յուզվերան-Կարս-Խոշաբ բնագիծը:

Հայկական 4-րդ կամավորական խումբն իր մարտական առաջին մկրտությունն ստացավ 1914 թ. նոյեմբերի 16-ին, Կարաբաղիկ գյուղում: Ընդհարվելով թուրքերի հետ, կամավորական 4-րդ խումբը հաջող մարտական գործողություններից հետո անցավ Չաքիրբաբայի լեռնաշղթան, հետևողականորեն ճնշելով հակառակորդի դիմադրությունը, ճանապարհին գրավեց Լյավրոս և Կըզլ-Քիլիսա գյուղերը Իդ (Կողբ) տանող ճանապարհին: Այդ ժամանակ Օլթիից դեպի Կողբ էր շարժվում նաև գեներալ Իստոմինի զորաջոկատը: Քեռին նպատակ ուներ միանալու այդ ջոկատին:

Էնվեր փաշայի՝ Սարիղամիշի ուղղությամբ հարձակման նախօրեին ուժեղ հարվածով գրավելով Էրկեն գյուղը և նրա մերձակայքում մղած մարտերից հետո, Քեռու խումբը հրաման ստացավ շարժվել դեպի Կողբ և միանալ Օլթիի ջոկատին, սակայն Կողբն արդեն գրավել էին թուրքերը: Քեռու խումբը ստիպված էր թուրքերի թիկունքում, լեռնային տեղանքում միայնակ կռիվներ մղելով ճեղքել թշնամու շրջափակումը և շարժվել դեպի Նախման: Այստեղ Քեռին, մեծաթիվ զոհերից խուսափելու նպատակով, խումբը բաժանեց երկու մասի և, այնուհանդերձ, մեծ կորուստներ տալով առաջացավ դեպի Սարիղամիշ և Մերդենեկ, ուր այդ ժամանակ ընթանում էին դեկտեմբերյան վերջին մարտերը, որոնք ավարտվեցին թուրքական 9-րդ և 10-րդ կորպուսների լիակատար ջախջախմամբ: Սարիղամիշի գործողության ժամանակ գործելով ռուսական զորաջոկատի աջ թևում հարձակման անցած թուրքերի դեմ, Քեռու խումբը փայլուն կերպով կատարեց իր առաջադրանքները: Հրամանատարության՝ զորքերին ուղղված հրամանում հատկապես նշվում էր, որ հայկական 4-րդ կամավորական խումբը նահանջի ժամանակ կիրճի մատույցներում 10 ժամ շարունակ կասեցրել էր մի ամբողջ թուրքական դիվիզիայի առաջխաղացումը՝ դրանով ռուսական զորաջոկատային հնարավորություն տալով խուսափել մեծաթիվ զոհերից, որի համար մյուս զորամասերի թվում արժանացավ հրամանատարության հատուկ շնորհակալությանը<sup>21</sup>: Կամավորական 4-րդ խմբի ծառայություններից էր նաև այն մեծ օգնությունը, որ երկու ամսվա ընթացքում ցուցաբերվեց թուրքա-

<sup>19</sup> Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Թեհրան, 1982, հ. 1, էջ 11, 131, հ. 3, էջ 286-292:

<sup>20</sup> Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 184-195:

<sup>21</sup> Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 187:

կան յաթաղանից փախչող հայերին<sup>22</sup>։ Սարիղամիշի գործողությանը մասնակցելուց հետո հյուծված և թուլացած հայկական 4-րդ կամավորական խումբը մեկնեց Երևան՝ հանգստի և համալրման։

Այսպիսով, պատերազմի առաջին իսկ երկու ամիսներին, կամավորական շարժման առաջին փուլում, բոլոր չորս կամավորական խմբերն էլ աչքի ընկան իրենց խիզախությամբ և անձնագոհությամբ։ «Պատերազմի միայն առաջին երկու ամիսների ընթացքում, 1914 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին հայկական չորս կամավորական խմբերը տվեցին 156 սպանված, 743 վիրավոր, հիվանդ և ցրտահար՝ կորցնելով ընդհանուր անձնակազմի մեկ երրորդը»<sup>23</sup>։ Այդ ամիսների ընթացքում նրանք ոչնչացրել էին անհամեմատ ավելի մեծ թվով թուրքերի և քրդերի, գրավել էին բազմաթիվ բնագծեր ու բնակավայրեր։

Բացի ռազմի դաշտում զուտ մարտական ծառայություններից, ինչպես արդեն նշել ենք, նրանք հատկապես մեծ ծառայություն մատուցեցին հայ ժողովրդին՝ Արևմտյան Հայաստանից փախչող գաղթականներին Անդրկովկաս ուղեկցելու գործում՝ դրանով հարյուր հազարավոր հայերի փրկելով անխուսափելի ոչնչացումից։

Թիկունք վերադառնալուն պես ակտիվ աշխատանքներ ձեռնարկվեցին խմբերի համալրման և նրանց թվաքանակի ավելացման համար։ Աշխատանքներ տարվեցին մարտական գործողությունների ընթացքում կամավորական շարժման կազմակերպման մեջ նկատված թերություններն ու բացթողումները շտկելու ուղղությամբ։

Կապված 1914 թ. դեկտեմբերին թուրքերի՝ Սարիղամիշի ուղղությամբ առաջխաղացման հետ, Կովկասյան ռազմաճակատի զինվորական հրամանատարությունը առաջարկեց մեծացնել հայ կամավորների թիվը։ Զինվորական իշխանություններն արդեն լրիվ մոռացել էին հայ կամավորներին միայն որպես ուղեկցողներ և հետախույզներ օգտագործելու սկզբնական ինքնավստահ մտադրության մասին։ Հայերն ապացուցել էին այլևս, որ իրենք իրական կովող ուժ էին։

Ռուսական բանակի 4-րդ կորպուսի՝ մեր արդեն հիշված հրամանատար գեներալ Օգանովսկին իր համհարզ Շահխաթունու միջոցով առաջարկեց կամավորական խմբերի ձևավորմամբ զբաղվող հայկական կազմակերպություններին ավելացնել կամավորական խմբերի թիվը, պահեստի խումբն ստեղծել Քանաքեռում և բացել հրամանատարական դասընթացներ<sup>24</sup>։ Սկսվեցին նոր բանակցություններ փոխարքայի զինվորական գծով տեղակալ գեներալ Միշլանսկու հետ։ Դրա արդյունքում հրապարակվեց 1915 թ. ապրիլի 6-ի Նիկոլայ II-ի հրամանը կամավորական խմբերի նոր հաստիքացուցակի հաստատման մասին, որտեղ կամավորական յուրաքանչյուր խմբի թվականը հասցվեց շուրջ 1000-ի։ Այդ նույն նկատառումներով կազմավորվեցին ևս 3 կամավորական խմբեր։ Քանաքեռում զգալի աշխատանք ծավալվեց կամավորական խմբերի համար կադրեր հավաքագրելու ուղղությամբ և բացվեց սպայական դպրոց<sup>25</sup>։

Հայկական 5-րդ կամավորական խմբի ձևավորման աշխատանքներն սկսվել էին դեռևս 1914 թ. դեկտեմբերին, սակայն հրացաններ չլինելու պատճառով խումբը

<sup>22</sup> Աղայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 388։

<sup>23</sup> Գարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 60։

<sup>24</sup> Աղայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 391։

<sup>25</sup> Նույն տեղում։

չկարողացավ այդ ժամանակ մասնակցել մարտական գործողություններին և Խանասորի Վարդանի գլխավորությամբ 5-րդ խումբը Ալեքսանդրապոլից տեղափոխվեց Երևան:

1915 թ. փետրվարի 19-ին Անդրանիկի գլխավորած կամավորական 1-ին խումբը կրկին մտավ մարտական գործողությունների մեջ՝ գեներալ Նազարբեկյանի գորաջոկատի կազմում մասնակցելով Խոյի մոտ Դուզ-Դադի համառ մարտերին: Ապրիլի 15-ին խումբը գեներալ Չերնոգուբովից հրաման ստացավ՝ տեղաշարժվել դեպի Դիլման, որտեղ շրջապատման մեջ էր ընկել գեներալ Նիկոլանի գորաջոկատը: Ապրիլի 17-ին խումբն արդեն դիրքեր գրավեց Համզաքենդ գյուղի մոտ և 18-ին մտավ պատմական դարձած Դիլմանի ճակատամարտի մեջ: Սկզբում Խալիլ փաշայի գլխավորած թուրքական զորքերը խուճապի էին մատնել ռուսներին, որոնք սկսեցին անկազմակերպ նահանջել, սակայն օգնության հասավ գեներալ Նազարբեկյանի հրաձգային բրիգադը, և Նազարբեկյանը կարողացավ նորից մարտի մեջ մտնել կառավարումը կորցրած ռուսական զորաջոկատը:

Թեժ մարտերում իրենց հրաշալի դրսևորեցին հայ կամավորները: «Տիլմանը գրավված էր թուրքերու կողմեն, քաղաքի բնակչությունը կջարդեին, ռուս 6-րդ բանակը կպարտվի, Նազարբեկով կուզա ինձի կհրամայե քաղաքի մոտ բարձրունքները գրավել, սարսափելի համազարկով մը, և գնդակներու տեղատարափին մեջեն կհառաջանամ, իմ ուժերուս գլուխը անցած, կհասնիմ ճիշտ կովի գիծը... մենք և ռուսները կողք-կողքի դիրք բռնած մեծ ճակատամարտի մը մեջ ենք թուրքերուն հետ: Տիլմանի դիմացի բարձրունքներու վրա ենք, կռիվը այնքան սաստիկ է, որ չի կարելի նկարագրիլ: Թշնամին 7-8 կետի վրայեն հարձակում կգործե, բայց կնշմարենք, որ հաճախ նոր ուժերով կփոխարինե առաջին գծի նոսրացած շարքերը», - այսպես է նկարագրում Մախլուտոն Դիլմանի ճակատամարտը<sup>26</sup>:

Արյունահեղ ճակատամարտում մեծ զոհեր տալով, թուրքերը նահանջեցին: Անդրանիկը նրանց հետապնդեց մինչև Մուխանջիկ, Բարդան և ապա գրավեց Բաշկալեն, Խանասորը և հաղթականորեն մտավ Վան, որն արդեն գրավել էին Արաբառյան գնդի հայ կամավորները և ռուսական զորքերը:

Դիլմանի ճակատամարտի մասին գեներալ Չերնոգուբովի վկայությամբ՝ «Այդ ականավոր ճակատամարտում Անդրանիկի հայկական զունդը ցուցաբերեց աննկարագրելի քաջություն և անմնացորդ պոթություն... Խալիլ բեյը գլխովին ջախջախվեց և արագ նահանջեց»<sup>27</sup>:

Անդրանիկի կողմից Խալիլ փաշայի զորքերին հասցրած ծանր հարվածները խափանեցին պաշարված Վան քաղաքը գրոհող Ջևդեթ բեյի զորամասին օգնության հասնելը, որով Վանում պաշտպանվող տասնյակ հազարավոր հայեր փրկվեցին անխնա կոտորածից: Եթե Անդրանիկի խումբը «չի կտրեր Խալիլ փաշայի առաջը և չի վերցներ Բաշկալեն, Խալիլի նպատակն էր Վան երթալ ու կոտորել Վանը», - հավաստում է Լյուլեճյանը<sup>28</sup>:

Ռուսական հրամանատարության 1915 թ. զարնանային մարտերի գլխավոր խնդիրն էր Վանի գրավումը: Այդ նպատակով, բացի Դիլման-Խանասոր-Վան ուղ-

<sup>26</sup> Ղարիբջանյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 96:

<sup>27</sup> Գարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 69:

<sup>28</sup> Լյուլեճյան, նշվ. աշխ., էջ 21:

ղությունից, ռուսները հարձակման էին անցել նաև Վանա լճի արևմտյան՝ Մանազկերտ-Կոպ-Վան, և արևելյան՝ Բայազետ-Չինգիլի լեռնանցք-Վան ուղղություններով:

Երևանում 1915 թ. ապրիլին հայկական կամավորական 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ հանգստացած և համալրված խմբերը Խանասորի Վարդանի հրամանատարության ներքո միավորվեցին մեկ ընդհանուր՝ Արարատյան կամավորական գնդի մեջ և մտան գեներալ Նիկոլանի բայազետյան զորաջոկատի կազմը, որի խնդիրն էր արևելյան Բայազետ-Չինգիլի լեռնանցք ուղղությամբ մտնել Վան: Արարատյան գունդը 2300 հետևակ և 500 հեծյալ կամավորականներով ապրիլի 15-ին Իգդիրից շարժվեց նշված ուղղությամբ՝ նպատակ ունենալով գրավել Թափարիզի լեռնանցքը և բացել դեպի Վան տանող ճանապարհը: Զորաջոկատի աջ շարասյունը, որի կազմում կային 678 արևելահայեր և 344 արևմտահայեր, Դրոյի առաջնորդությամբ, ռուսական զորքերի ընդհանուր հարձակման ճակատում ապրիլի 24-ից թուրքերի հետ մարտերի մեջ մտնելով Քյալասարի և Դասինգյուլի շրջաններում, ապրիլի 28-ին հասավ Բայազետու: Արարատյան զորաջոկատի միջին շարասյունը Վարդանի և Համազասպի ղեկավարությամբ ապրիլի 24-ի ընդհանուր հարձակման մեջ համառ և կատաղի կռիվներով ապրիլի 28-ին գրավեց Գյավրե Շամիե գյուղը: Հայկական գնդի միացյալ հեծելազորը, 4-րդ խմբի հրամանատարի տեղակալ Մ. Արզումանյանի ղեկավարությամբ, գրավեց Շարափխանե, Բայազետաղա, Նուշիրաղա, Դավթիշ, Գենդուրմա գյուղերը, իսկ 2-րդ և 4-րդ միացյալ խումբը գրավեց Գյումիշ և Հավիդան գյուղերը՝ դրանով ազատելով դեպի Բերկրի տանող ուղին: Ապրիլի 30-ին Արարատյան զորաջոկատը շարժվեց Բերկրիի դաշտ և գրավեց Բերկրի-Կալան, որը դարձավ վերջին կայանը Վանը գրավելուց առաջ<sup>29</sup>:

Այդ օրերին Վանում Արամ Մանուկյանի ընդհանուր ղեկավարությամբ ապրիլի 6-ին սկսած ինքնապաշտպանությունը օրհասական օրեր էր ապրում: Մայիսի 4-ին Տիրամեր գյուղից մի հայի միջոցով Խանասորի Վարդանը երկտող է ուղարկում նրանց, որտեղ ասված էր. «Արի կեցեք, մեկ օրեն ձեր մոտ կըլլանք»<sup>30</sup>: Եվ իրոք, մայիսի 3-ից 4-ը Վանի շրջակայքում քրդերի հետ մի շարք արյունահեղ մարտերից հետո, 2-րդ և 4-րդ խմբերի հեծյալ ջոկատները դարաբաղի խմբապետ Խեչոյի հրամանատարությամբ մոտեցան քաղաքի մատույցներին և մայիսի 5-ին առաջինների թվում մտան Վան: Մայիսի 6-ին հանդիսավորությամբ քաղաք մտան նաև ռուսական զորաջոկատները: Վանի գրավումը պատմական մեծ նշանակություն ուներ: Վանի հերոսական ինքնապաշտպանության, ռուսական զորքի և հայ կամավորականների ուժերով փրկվեց Վան-Վասպուրականի և հարակից շրջանների ավելի քան 300 հազար հայերի կյանքը<sup>31</sup>:

Վանի գրավումը մեծ իրարանցում առաջացրեց երիտթուրքերի կառավարության մեջ<sup>32</sup>:

Մայիսի 8-ին 2-րդ խումբն ուղարկվեց Շատախ, ուր հայ բնակչությունն անհա-

<sup>29</sup> Գարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 66:

<sup>30</sup> Եկարյան Ա., Հուշեր..., էջ 232:?

<sup>31</sup> «Էջմիածին», 1965, թիվ Բ-Գ-Դ, էջ 164:

<sup>32</sup> Մելվան Զադե Դիֆաթ, Օսմանյան հեղափոխության մուսթ ծալքերը և իթթիհատի հայաջինջ ծրագրերը, Երևան, 1990, էջ 95-98:

վասար մարտեր էր մղում թուրքերի դեմ:

Վանի գրավումից հետո կամավորների շարքերը զգալիորեն խտացան, նրանց թիվը հասավ 4 հազարի: Շուրջ 1000 կամավոր վանեցիներ համալրեցին Անդրանիկի առաջին խումբը: 4-րդ խումբը գրավեց Ոստանը: Գեներալ Տրուխինի և Նազարբեկյանի զորաջոկատների հանդիպումից հետո սկսվեց ընդհանուր առաջխաղացումը Վանա լճի հարավային ափերով դեպի Բիթլիս: Կամավորական խմբերը գրավեցին Սոկսը, իսկ հունիսի 2-ին՝ նաև Ազատկերտը, որտեղից շուրջ 4000 փրկված հայեր բերվեցին Վան: Այս օրերի կարևորագույն իրադարձությունն այն էր, որ 2-րդ խումբն ապահովեց դեպի Կովկաս անցնող շուրջ 200 հազար հայ գաղթականության անվտանգությունը: Դրոն ինքը, հեծյալ մի խմբով Բերկրիի կամրջից Արևելյան Հայաստան հասցրեց մեծ թվով հայ որբերի<sup>33</sup>:

1915 թ. մայիսի կեսերից Հայկական կամավորական բոլոր խմբերը կրկին ժամանակավորապես միավորվեցին և մտան Չերնոգորովին փոխարինելու եկած գեներալ Տրուխինի Վանյան ռուսական հատուկ ջոկատի կազմը: Շուրջ երկու ամիս մասնակցելով ռազմական գործողություններին, նրանք համառ մարտեր մղեցին Վանա լճի հարավային շրջաններում: Հայ կամավորական խմբերն ազատագրեցին Զեյվա, Թախման, Ախթամար, Սուրբ Հակոբ, Թուխ Դատվան և Սորփի հայաբնակ գյուղերը:

Միայն Զեյվայի գրավման ժամանակ թուրքերը տվեցին 300 սպանված և 100 վիրավոր, այն դեպքում, երբ հայ կամավորներից զոհվել էր 14 և վիրավորվել էին 23-ը:

Սորփի գրավումից հետո զորաջոկատին ուղղված հրամանում գեներալ Տրուխինը գրում է. «Հունիսի 6-ից 7-ը տևած երկօրյա կռիվներում... հաղթանակը գլխավորապես հետևանք էր մեր հետևազորի վարած ուժգին կրակային մարտի, որը (հետևազորը- Ն. Բ.) 2/3 կազմված էր հայ կամավորականներից և գրեթե երկու օր է, աչք չէր փակել»<sup>34</sup>:

1915 թ. հունիսի 13-ին Ոստանից Անդրանիկի առաջին կամավորական խումբը շարժվեց դեպի Ախթամար և Հալվանց: Երեք օր անց խումբը թուրքերի դեմ կատաղի ճակատամարտ տվեց Վանա լճի ափին: Խմբից զոհվեցին 8 հոգի, իսկ թուրքերը, մեծ զոհեր տալով, փախուստի դիմեցին: Այդ մարտերում տարած հաղթանակի համար Անդրանիկը պարգևատրվեց երկրորդ Գեորգիևյան խաչով<sup>35</sup>: Հունիսի 14-ին, լրացուցիչ օգնություն ստանալով, թուրքերն անցան ընդհանուր հարձակման: Գեներալ Տրուխինի զորաջոկատը պատրաստվեց Զեյվայի բարձունքներից նահանջել դեպի Սուրբ Հակոբի շրջան: Գիշերային սրընթաց հարձակումով Անդրանիկը կարողացավ անակնկալի բերել թշնամուն: Հարձակումը Զեյվայի (Զիվինի) շրջակայքում կատարվեց այնպիսի արագությամբ, որ թշնամին գլխովին ջախջախվեց և ետ շարժվեց: Փայլուն հաղթանակը զարմանք և հիացմունք պատճառեց ռուսական հրամանատարությանը: Գեներալ Տրուխինը, որ նահանջել էր իր 2400 հեծյալներով և թնդանդամներով, ետ եկավ նախկին բնագիծ: Նահանջելու մասին նախորդ օրը տված հեռագրից հետո նա հաղթականորեն զեկուցեց բարձր հրամանատարությանը. «Անդրանիկն իր պատասխանատվությամբ սվինամարտով գրավեց Զիվինի

<sup>33</sup> Աղայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 407:

<sup>34</sup> Գարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 70-71:

<sup>35</sup> Նույն տեղում, էջ 72:

բարձունքները»։ Բանն այն էր, որ հարձակումից առաջ առաջին խումբը զինամթերք համարյա չուներ։ Այդ հաղթանակի համար Անդրանիկը հերթական անգամ արժանացավ Գեորգիևյան խաչի<sup>36</sup>։ Հունիսի 30-ին տեղի ունեցած մարտում թշնամին դաշտում թողեց շուրջ 200 դիակ և 4 թնդանոթ։

Այնուհետև առաջին կամավորական խումբը մարտեր մղեց Խորթիզ, Հավաթաղ, Խնձորիկ գյուղերի համար։ Կորտանց գյուղից գլխապատառ փախչելով, թշնամին թողեց 120 հազար փամփուշտ, 80 վրան, մեծ թվով հրացաններ և դեղորայք։

Իր ռազմական տաղանդով և վաստակած փառքով Անդրանիկն այնպիսի հեղինակություն էր վայելում, որ գեներալ Տրուխինը նրա տրամադրության տակ դրեց մարտերում արդեն հյուծված ու նոսրացած կամավորական խմբերի մնացորդները և 400 կազակներ, 2 լեռնային և 4 դաշտային թնդանոթ։

Այդ օրերին Անդրանիկի նպատակն էր՝ Մուշի և Սասունի կողմերից շրջանցել թուրքերին, օգնության հասնել Սասնո լեռներում ապաստանած շուրջ 20 հազար հայերին, միանալ նրանց և հարվածել թշնամուն։ Գեներալ Օգանովսկին հուլիսի 11-ին հաղորդեց, որ նրան թույլատրվում է անցնել Մուշ և Սասուն։ Խումբն առաջ շարժվեց Սոխորդի ուղղությամբ։ Հաջող առաջընթացն անսպասելիորեն կասեցվեց ռուսական հրամանատարության կողմից ընդհանուր նահանջի հրամանով։ Այնուհանդերձ, «Անդրանիկին հաջողվեց գեներալ Նազարբեկյանի թույլտվությամբ որոշ քանակությամբ գեներալ Բաժանել տեղի պարտիզանական և հայդուկային խմբերին՝ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար։ Այդ խմբերը հերոսական ջանքերով կարողացան խորանալ Սասունի Խուրթ-Բոնաշենի շրջան և հազարավոր հայեր փրկելով բերել դեպի Մուշ»<sup>37</sup>։

1915 թ. հուլիսի 16-ին Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը ռուսական բոլոր զորաջոկատներին, այդ թվում նաև՝ հայ կամավորներին, հրամայեց թողնել գրաված բոլոր բնագծերը, փաստորեն՝ Արևմտյան Հայաստանի գրավված տարածքները, Վանը, Մուշը և մյուս հենակետերը, և նահանջել Արևելյան Հայաստան։ Առաջին և 2-րդ կամավորական խմբերը հայտնվեցին Բգդիբում, 3-րդ և 4-րդը՝ Դիլմանում։ Անհրաժեշտ է նշել, որ Վան-Բիթլիս ուղղությամբ գործող Արարատյան ջոկատն այդ երկու ամիսներին վերջնականապես կազմալուծվել էր, անընդհատ գտնվելով համառ մարտերի մեջ, կամավորների մի մասն էլ լքել էին խմբերը։ Հենց Անդրանիկի առաջին խմբում կամավորներից շատերը նահանջի ճանապարհին հանդիպելով իրենց ընտանիքներին և ստիպված լինելով զբաղվել նրանց անվտանգությամբ, լքեցին խումբը, և արդեն Արճեշում խմբի կազմում մնացել էր ընդամենը 185 կռվող<sup>38</sup>։

Այդքան մեծ զոհերի գնով ձեռք բերված հաղթանակների արդյունքը անհասկանալի նահանջի հետևանքով կորցնելը, ազատագրված հայրենիքը կրկին թշնամուն թողնելը ճնշող և հուսալքող ազդեցություն թողեց կամավորականների վրա, որոնցից շատերը, հատկապես արևմտահայերը, լքեցին խմբերը։ Թուլացել էր նաև Ազգային Բյուրոյի ազդեցությունը։

«Կամավորների շարքերը շարունակեց անդադար նոսրանալ և 1915 թ. օգոստոս-

<sup>36</sup> Աղայան Մ., էջ 411։

<sup>37</sup> Աղայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 415։

<sup>38</sup> Նույն տեղում, էջ 419։

սին հայկական բոլոր չորս խմբերում եղած մոտ 4000 կամավորականներից մնացել էր ընդամենը 1200 մարդ»<sup>39</sup>:

Այնուհանդերձ, չնայած ընդհանուր հուսալքմանը, ցանկանալով ամեն գնով պահել հայկական ուժերը, Ազգային Բյուրոն որոշեց շարունակել պայքարը Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու նպատակով, մանավանդ արդեն առկա էին նոր ձևավորված 6-րդ և 7-րդ կամավորական խմբերը:

6-րդ կամավորական խումբը կազմակերպվել էր Կարակուրտում, այն բանից հետո, երբ Սարիղամիշի ուղղությունից դուրս էին բերվել 3-րդ և 4-րդ խմբերը: Նրա առաջին հրամանատարն էր կապիտան Հ. Ջանփոլադյանը, այնուհետև՝ պորուչիկ Գ. Ավշարյանը:

Գրիգոր Ավշարյանը Բաքվից էր, ավարտել էր Կազանի զինվորական ուսումնարանը, մասնակցել էր պատերազմին գերմանական ճակատում, որտեղ արիության համար արժանացել էր Գեորգիևյան խաչի և Ոսկե սրի: Վիրավորվելուց հետո բուժվելով, նշանակվեց 6-րդ կամավորական խմբի հրամանատար:

Խումբը կոչվում էր նաև «հնչակյան», քանի որ համալրված էր հիմնականում Հնչակյան կուսակցության կողմից հավաքագրված կամավորներով: Այս խումբը կազմավորվել էր ինքնուրույն, ուներ ռազմականացված կարգ ու կանոն, ինչպես վկայում է «պատմական տեղեկանքը»<sup>40</sup>, «Ժառանգական կապ» չունեի և նման չէր առաջին չորս «պարտիզանական» խմբերին, այլ ավելի շատ նման էր հետագայում կազմվելիք կանոնավոր հրաձգային գումարտակների:

Մարտական մկրտություն ստանալով 1915 թ. ապրիլի 6-ին, խումբն այնուհետև արյունահեղ բախումների մեջ մտավ թշնամու հետ բազմաթիվ բնակավայրերի ազատագրման համար մղվող մարտերում: 1915 թ. հունիսի 20-ից 29-ը Վերին Բասենում, Չախմախլու լեռան կարևոր ստրատեգիական նշանակություն ունեցող բնագիծը գրավելիս, 6-րդ խումբը ցույց տվեց մարտական սխրանքի օրինակներ: Հրամանատարի տեղակալը՝ Հայկ Բժշկյանը, իր ակնարկներում նկարագրել էր այդ մարտերը<sup>41</sup>: Այդ մարտերում հունիսի 22-ին զոհվեց Գ. Ավշարյանը: Այդ կապակցությամբ գեներալ Բարաթյանը հեռագրեց Թիֆլիս՝ Ալ. Խատիսյանին՝ հավաստելով 6-րդ կամավորական խմբի և նրա զոհված հրամանատարի մարտական արիությունը<sup>42</sup>: Խմբի հրամանատար նշանակվեց Հայկ Բժշկյանը:

7-րդ հայկական կամավորական խումբը (հրամանատար՝ Հովսեփ Արդուրյան) պահեստային էր, և 3-րդ ու 4-րդ խմբերին Դիլմանում համալրելու համար Երևանից ուղարկեց 750 կամավորական:

1915 թ. աշնանը հայկական կամավորական խմբերի համալրման ուղղությամբ լայն աշխատանքներ ծավալվեցին Ազգային Բյուրոյի և Կարգադրիչ մարմնի կողմից: Հատկապես մեծ ազդեցություն գործեց Անդրանիկի՝ սեպտեմբերի 4-ի կոչը, որ ուղղված էր ժողովրդին ու կամավորականներին: Այդ կոչում մասնավորապես ասվում էր. «Կոչ եմ անում Ձեզ անմիջապես ժամանել մեր զորախումբը՝ Երևան: Իմ բարեկամներ, տասն ամսվա ընթացքում մենք տանջվեցինք սարերում և լեռնանցք-

<sup>39</sup> Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 73:

<sup>40</sup> Նշվ. աշխ., էջ 193:

<sup>41</sup> Հուշարձան Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության 40-ամյակին, Փարիզ, 1930 թ., էջ 277:

<sup>42</sup> Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 193:

ներում, կրեցինք ամեն տեսակ զրկանք, անցանք հսկայական տարածքներ՝ հաճախ դիմանալով սովին և կոշիկի պակասությանը: Բայց այդ ամենը մեզ չպետք է հիասթափի: Հասել է ընդհանուր, երբ մենք պետք է կրկին ցուցաբերենք քաջություն և խիզախություն, և մեր կողմից սիրած գործը մեզ կշարժի վրեժխնդրության և ազատության կարոտ մեր Հայրենիք: Գունդը հնարավորություն ունի նոր կամավորներ ընդունելու, մասնավորապես... ձիավորների: Եկողները պիտի լինեն քաջառողջ, չարքաշ կյանքի և զրկանքների ընդունակ: Գունդը շնորհակալությամբ կընդունի նվերներ, հատկապես մեծ կարիք կա սպիտակեղենի, գուլպայի, ծխախոտի, գալետի, պաքսիմատի, շաքարի, առհասարակ՝ չոր ուտելիքների: Նվերները կարելի է ուղարկել Ազգային Բյուրոյի կամ Կարգադրիչ մարմնի միջոցով: Ժամանակը կարճ է, պետք է շտապել»<sup>43</sup>:

Գործադրված ջանքերը տվեցին իրենց արդյունքը. հայկական 3-րդ և 4-րդ կամավորական խմբերը համալրվեցին Դիլմանում, իսկ 1-ինը և 2-րդը՝ Երևանում և Իգդիրում: 1915 թ. հոկտեմբերին նրանք արդեն վերականգնել էին իրենց նախկին մարտական կազմը և լի էին մարտերի մեջ նետվելու վճռականությամբ:

Վերակազմավորված կամավորական խմբերը Կովկասյան 4-րդ բանակային կորպուսի հրամանատարի 1915 թ. օգոստոսի 3-ի թիվ 61 հրամանով դրվել էին Կովկասյան 1-ին աշխարհագորային բրիգադի հրամանատար գեներալ Յուրկևիչի տրամադրության տակ: Այդ հրամանը կամավորական խմբերի մեկ ուղղությամբ գործելու, մեկ միավորման մեջ գտնվելու մասին համապատասխանում էր և՛ Ազգային Բյուրոյի, և՛ հայ հրամանատարների ցանկությանը՝ նորից մեկ բռնկման մեջ հավաքել Արարատյան ջոկատի կազմալուծման հետևանքով ցրված հայկական ուժերը, ինչը կմեծացներ խմբերի մարտական հնարավորությունները և թույլ կտար լուծելու ավելի խոշոր և պատասխանատու մարտական խնդիրներ: Այնուհանդերձ, չնայած այդ ուղղությամբ Աշխարհագորային բրիգադի շտաբի պետ, հայազգի գնդապետ Բեժանբեկի գործադրած ջանքերին, վերոհիշյալ հրամանը չիրագործվեց, և կրկին հայկական խմբերն սկսեցին գործել ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում և միավորումներում<sup>44</sup>: Դրա պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ Վան-Ադրբեջանյան զորաջոկատի հրամանատար գեներալ Չերնոգուբովի միջնորդությամբ 3-րդ և 4-րդ խմբերը մնացին նրա զորաջոկատի կազմում:

Չերնոգուբովի կարգադրությամբ վերոհիշյալ խմբերից առանձնացված կեսական վաշտեր 1915 թ. սեպտեմբերի 7-ին Դիլմանից դուրս եկան Վանի ուղղությամբ՝ ուժեղացնելու Վանի զորաջոկատը, որը շուտով կրկին գրավեց արդեն ավերակների վերածված Վանը: Նրանք դիրքեր գրավեցին Ոստանի մոտ գնդապետ Զեմցովի առաջին կազակային գնդի կազմում, որը Վանի զորաջոկատի առաջապահն էր: Թուրքերը գտնվում էին Սև լեռան վրա, Վարկունիս գյուղի մոտ, 25 վերստ արևմուտք, լավ ամրացված դիրքերում: Գնդապետ Զեմցովը, ինչ-որ տեղ վախենալով այդ հատվածում թուրքերի ուժեղացումից, սեպտեմբերի 28-ին իր գնդով անսպասելի թողեց Ոստանը և ետ քաշվեց, սակայն հայ կամավորները և գնդապետ Նալգինի Պոլտավյան առաջին գունդը կարողացան հիմնականում պահել գրաված բնագծերը, մինչև որ հոկտեմբերի 9-ին Վան հասան հայկական 7-րդ կամավորական խում-

<sup>43</sup> Նշվ. աշխ., էջ 73-74:

<sup>44</sup> Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 232:

բը և նոյեմբերի 12-ին՝ 3-րդ խումբը: 4-րդ խմբի կիսավաշտը կրկին վերադարձավ Դիլման և միացավ իր խմբին:

7-րդ հայկական խումբն այդ օրերին Խանի մոտ հսկում էր Շատախի ուղղությամբ: Խումբը մի քանի ընդհարումներ ունեցավ քրդերի հետ, սակայն նրա «փառավոր գործերը», ինչպես գրում է պատմական տեղեկանքը<sup>45</sup> կազմողը, կատարվեցին Սոուջ Բուլաղի և Ռևանդուզի ուղղություններում:

Վան ժամանած առաջին կամավորական գունդը, Մախլուտոյի ժամանակավոր հրամանատարությամբ, 1916 թ. նոյեմբերի 7-ին մեկնեց Արճեշ, որտեղ նրան բաժին վիճակվեց Վանա լճի հյուսիսային և արևմտյան ափերի գրավման ծանր գործը: Արճեշի շրջակայքում առաջին խումբը պարտության մատնեց քրդերին, գրավեց Արտիշատի, Գմբեթի և Զարթունի շրջանները: Նոյեմբերի 30-ին Աղբաշիի ճակատամարտում, մեծ հմտությամբ ջարդելով քրդերի մեծաքանակ ուժերը, խումբը գնդապետ Ալեքսանդրովի Արճեշի զորաջոկատի օգնությամբ գրավեց Աղբաշիի ողջ շրջանը և 15 քրդաբնակ գյուղեր և կրկին վերադարձավ Արճեշ: Դեկտեմբերի 13-ին ժամանած 2-րդ կամավորական խմբի օգնությամբ դեկտեմբերի վերջին առաջին խումբը քրդերի հետ արյունահեղ մարտերում նրանց դուրս քշեց Սու-Սոդունի շրջանից և մաքրեց դեպի Պատնոս տանող ճանապարհը: Դրանից հետո քրդերը դադարեցին որևէ ակտիվ գործողություն ձեռնարկելուց: Արճեշում գտնվելու երկու ամսվա ընթացքում առաջին կամավորական խումբը տվեց ընդամենը 5 սպանված և 17 վիրավոր, իսկ քրդերը միայն Աղբաշիի մոտ թողել էին շուրջ 100 դիակ<sup>46</sup>:

1916 թ. հունվարի 20-ին գեներալ Կուլեբյակինի՝ Արճեշյան զորաջոկատի կազմում առաջին կամավորական խումբը շարժվեց դեպի արևմուտք, Սինակ լեռան արևելյան լանջերը, առանց կորուստներ տալու, ջարդելով թշնամուն, գրավեց Նորշեն գյուղը: Այնտեղ ապաստան գտած հայերն ուղարկվեցին թիկունք: Հունվարի 29-ին Ադիլջևազի և Սիփանի փեշերին խումբը լուրջ հարված հասցրեց Հուսեյին փաշայի և թուրքական ոստիկանության խմբերին, որոնք շուրջ 300 զոհ տալով ետ շարժվեցին: Քոչետը գյուղում լիակատար պարտության մատնելով թուրքերին, խումբը հունվարի 30-ին գրավեց Ադիլջևազը: Ծաղ գյուղում գերված 60 հայ կանայք ևս ուղարկվեցին Վան<sup>47</sup>:

Առանց հանգստանալու, խումբը շարունակեց կռիվները Ախլաթի ուղղությամբ և փետրվարի 2-ին գրավեց Ախլաթը: Այստեղ ևս դեռ կային կոտորածներից փրկված մեծ թվով հայեր, որոնք ազատագրվեցին կամավորականների օգնությամբ: Պետք է հատկապես նշել, որ Ադիլջևազի, Ախլաթի, Արճեշի, Նորշենի և այդ շրջանի մյուս բոլոր մարտական գործողությունների ընթացքում «առաջին խումբը շարժվում է միայն առջևից՝ իր վրա կրելով արշավանքի ողջ ծանրությունը»<sup>48</sup>:

Այդ նույն օրը, փետրվարի 2-ին, գեներալ Նազարբեկյանի գլխավորած ռուսական Կովկասյան 2-րդ հրաձգային կորպուսի զորաջոկատը և հայ կամավորական 2-րդ և 4-րդ խմբերը գրավեցին Մուշը:

1916 թ. փետրվարի 6-ին առաջին խումբը բանակի շտաբի հրամանով մտավ գե-

<sup>45</sup> Գարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 236 :

<sup>46</sup> Նշվ. աշխ., էջ 77-79:

<sup>47</sup> Աղայան Մ., նշվ. աշխ., էջ 432:

<sup>48</sup> Գարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 79:

ներալ Աբացիկի՝ Բիթլիսյան խմբավորման առաջին Սևծովյան գնդի Ֆիլիպովի գլխավորած զորաջոկատի կազմի մեջ, որը հունվարի կեսերից ամրացել էր Նեմ-րուք լեռան շրջանում: Խումբն ուղարկվեց Դատվանի ուղղությամբ, ուր ամրացել էին Ախլաթից նահանջած քրդերն ու թուրք ոստիկանական զորքերը:

Փետրվարի 7-ին Նազիկ լճի շրջանից վերադարձած գնդապետ Ֆիլիպովի գունդը և առաջին խումբը հանդիպում են առանց մարտերի գրավված Դատվանում: Այդ-տեղ է ժամանում նաև գեներալ Աբացիկը, որին հրամայված էր գրավել Բիթլիսը:

Բիթլիսի ուղղությամբ տեղի ունեցած կռիվներում առաջին և 2-րդ խմբերը գործուն մասնակցություն ունեցան խիստ դժվարին՝ առատ ձյան և սաստիկ ցրտերի պայմաններում Ռահվե դուրան դաշտի, Բիթլիսի կիմի մուտքի, Ալամիս-խան, Բաշ-խան գյուղերի և Բիթլիսի Սու գետի մերձակա բարձունքների գրավման գործողություններին: Ահա թե ինչպես է նկարագրում պատմական տեղեկանքը այդ մարտերից վերջինը. «Բիթլիս Սու գետի երկարությամբ բարձունքներին մի շարք պատնեշում էր քաղաքը: Հենց այդ բարձունքներին էլ ամրացել էին թուրքերը: Բարձունքի ստորոտում կիրճը նեղանում և վերածվում էր միջանցքի, և ճանապարհը գտնվում էր մերձակա կրակի հասանելիության վրա: Մնում էր գրոհել հենց բարձունքները և նրանց վրայով թափանցել քաղաք: Առանց այդ էլ դժվարամատչելի լեռնաշարը ծածկված էր ձյան գանգվածներով:

Փետրվարի 15-ին սկսվեց այդ բարձունքների գրոհը (1-ին – Հ. Բ.): Խմբի առաջին և 2-րդ վաշտերն, Անդրանիկի հրամանատարությամբ, գնում էին առջևից, առանց գնդացիների և հրետանու, որոնք հրաձիգների հետ հասան մարտն սկսվելուց երկու ժամ հետո: Բարձունքներում ամրացած թուրքերը կամավորականներին դիմավորեցին հրետանու և հրազենի ուժեղ կրակով: Հայերն ստիպված էին գնալ առատ ձյան միջով, հենց նրա մեջ էլ խրամատավորվել: Այդ նույն դժվարությունները բաժին ընկան նաև 2-րդ Կովկասյան կազակային դիվիզիայի հրաձիգներին և հետիոտն գրոհող կազակներին: Աջ թևում վեր էին սողում հայերը, ձախում՝ ռուսները: Սակայն բոլոր ջանքերն իզուր էին. թուրքերը համառորեն պաշտպանվում էին, և մութն ընկնելուց հետո մարտը դադարեց (1-ին – Հ. Բ.): Խումբը տվեց 15 սպանված և 55 վիրավոր»<sup>49</sup>: Շուրջ 36 ժամ չհանգստացած կռվողներին փոխարինած գնդապետ Ֆիլիպովի ջոկատին ևս չհաջողվեց փետրվարի 17-18-ին ճեղքել պաշտպանությունը: Գիշերը Անդրանիկի հետախույզները թշնամու դիրքերից գերեցին 8 թուրք զինվորի, որոնց նա ներկայացրեց գեներալ Աբացիկին: Համարձակությունից ու սեփական նախաձեռնությունից զուրկ գեներալը գերիներին հարցաքննելուց հետո երբ իմացավ Բիթլիսին մոտենալու դժվարությունների մասին, անմիջապես հեռագրեց Բիթլիսը գրավելու անհնարինության մասին: Դրանից խիստ զայրացած Անդրանիկը կարողանում է գնդապետ Ֆիլիպովի միջոցով հեռագիր ուղարկել կորպուսի հրամանատարին. «Գլուխս կերաշխավորեմ, որ կարելի է Բիթլիսը գրավել անմիջապես»<sup>50</sup>: Պատասխան հեռագիրը հրամայում էր՝ ինչ գնով էլ լինի՝ անհապաղ գրավել Բիթլիսը: Քուրդ գրող Արաբ Շամիլովը, որն այդտեղ էր որպես թարգման, մեջբերում է հրամանատարության ներկայացուցչին Անդրանիկի ասածը. «Հաղորդեցեք պարոն գեներալին, որ ես ունեմ միայն 1500 զինվոր, բայց ես խոսք եմ

<sup>49</sup> Կարապետյան, էջ 251:

<sup>50</sup> Լյուկեճյան, նշվ. աշխ., էջ 40:

տալիս, որ այս գիշեր կվերցնեմ Բիթլիսը»<sup>51</sup>:

Ծանոթ լինելով տեղանքին, առանց կրակելու, գիշերվա ժամը 4.30-ին Անդրանիկի հրամանատարությամբ առաջ գնացին խմբի 1-ին և 2-րդ վաշտերը և Մախլուտոյի հեծյալները՝ առանց ձիերի: Կիրճն անցնելով, հարձակվողները որոշված վայրում ուժգին կրակով անակնկալի բերեցին թուրքերին և շուտով գրավեցին Գրգուռ, Ուրթափ, Բաշխան և այլ բարձունքները: Խրամատներում մերձակա մարտում հրազենով և սրերով կոտորելով ժամապահներին, իրարանցում առաջացրին: Հաղթանակը կատարյալ էր: Հետապնդելով խուճապահար, ամեն ինչ թողած փախչող թուրքերին, Մախլուտոյի հեծյալները և երկու վաշտերը, աջից շրջանցելով քաղաքը, մտան Բիթլիսի հարավային արվարձանները: Անցնելով Ավեր մեյդան թաղը, գրավեցին թուրքական լազարեթի վերածված ամերիկյան առաքելության որբանոցի շենքը: Անդրանիկն այդ գիշերը լուսացրեց Բիթլիսի կուսակալի ապարանքում: Առավոտյան ութ հազարանոց զորքի «հաղթական» երթով քաղաք մտավ գեներալ Աբաղիան:

Բիթլիսում ևս կային կենդանի մնացած շուրջ 300 հայ երեխաներ ու կանայք, որոնք ուղարկվեցին Վան: Քաղաքի հարավ-արևելյան կողմում գտնվող Էլնև, Օլակ, Խումալ, Գևչոզ, Արձանավանք, Կարմուջ և այլ գյուղերում գերված մի քանի հարյուր հայ կանայք և երեխաներ նույնպես փրկվեցին քղերից: Այնուհետև հայկական առաջին կամավորական խումբը տարբեր վայրերում մարտեր մղեց Մուշի և Բիթլիսի միջև, մարտի 12-ից մինչև 31-ը մասնակցեց Բիթլիսի հերոսական պաշտպանությանը:

Իրենց գործողություններով աչքի ընկան նաև Դրոյի գլխավորած 2-րդ խմբի կամավորականները, թվով 1240 մարդ, այդ թվում՝ 585 արևելահայ և 655 արևմտահայ, որոնք 1915 թ. նոյեմբերի 26-ին դուրս գալով Երևանից, դեկտեմբերի 12-ին հետախուզական հեծյալ մի խմբով մարտի մեջ մտան Կոփ գյուղի մոտ: Սաստիկ սառնամանիքի պատճառով ցրտահար եղան խմբի 35 կամավորականներ<sup>52</sup>: Խումբն այնուհետև մինչև դեկտեմբերի վերջը մասնակցեց Արճեշի ուղղությամբ մղված մի քանի ընդհարումների և մինչև 1916 թ. հունվարի 9-ը տեղակայվեց Բաղնուս գյուղում: Ռուսական Լաբինսկյան գնդի հետ միասին հետապնդելով նահանջող թշնամու զորամասերին, անցնելով Ձիանական լեռը, Կարա-Կիրփիի մոտ խոշոր պարտության մատնեց թուրքերին և 1916 թ. հունվարի 13-ին ազատագրեց Խնուսը: Մինչև հունվարի 25-ը խումբը վերադարձավ Խնուս: Հունվարի 28-ին 2-րդ խումբը, միանալով գեներալ Նազարբեկյանի զորաջոկատի և 4-րդ հայկական կամավորական խմբի ուժերին, հնգօրյա ծանր ու համառ մարտերից հետո 1916 թ. փետրվարի 2-ին գրավեց Մուշը: Առաջինը քաղաք մտավ 2-րդ խմբի հեծյալ ջոկատը:

Այնուհետև խումբը գործում էր Բիթլիսի ուղղությամբ՝ օգնության շտապելով գեներալ Աբաղիանի Բիթլիսյան զորաջոկատին և 1-ին կամավորական խմբին: Բիթլիսի ճանապարհին խումբը գրավեց Խաս, Մառնիկ, Նորք և մի շարք այլ գյուղեր: 2-րդ կամավորական խմբի վաշտերից մեկը, հին հայդուկ Դալի Ղազարի առաջնորդությամբ, ռուսական զորքերի հետ փետրվարի 19-ին մտավ Բիթլիս:

Խումբն այնուհետև տեղակայվում է Մշո դաշտի Մառնիկ գյուղում, այնտեղից

<sup>51</sup> Шамиллов А., Курдский пастух, М., 1969, стр. 104:

<sup>52</sup> Կարապետյան, նշվ. աշխ., էջ 83:

շարժվում Նաստիկ գյուղի շրջան՝ այդ տարածքները սեփական ուժերով ազատագրելու նպատակով, ինչն իրագործվում է շուրջ մեկ շաբաթյա հաջողությամբ մղված մարտերում:

Մարտի 11-ին 2-րդ կամավորական խումբը կրկին վերադառնում է Մուշ: Հաջորդ մարտը 2-րդ կամավորական խումբը մղում է Կոտլաղաջում, թուրքական կանոնավոր զորամասի հետ: Վերջին անգամ հայկական կամավորական 2-րդ խումբը մարտերի մեջ է մտնում ապրիլի 12-ին և 23-ին Կուտմա-Գյատուկ գյուղի մերձակայքում: Այդ արյունահեղ մարտերում զոհվում են խմբի հրամանատարի օգնական Հարություն Ավոյանը, Մ. Խաղկիհանյանը և Վ. Եղոյանը: 1915 թ. նոյեմբերի 26-ից մարտի մեջ մտնելուց հետո Դրոյի հայկական 2-րդ կամավորական խումբը տվեց 51 սպանված, 104 վիրավոր և 44 ցրտահար<sup>53</sup>: 1915 թ. ձմռանը և գարնանը Բիթլիսի շրջանում մղվող մարտերում իրենց մասնակցությունը բերեցին նաև 3-րդ և 4-րդ կամավորական խմբերը:

Համազասպ Սրվանձտյանի 3-րդ խումբը առաջադրանք էր ստացել պաշտպանել Գյուղեթ-Դերե կիրճի և Կարմուշ գյուղի շրջանները, որտեղ տեղի ունեցած թեժ մարտերում հայ կամավորականները դրսևորեցին լավագույն որակներ: Քեռու գլխավորած 4-րդ հայկական կամավորական խումբը 1915 թ. դեկտեմբերի 12-ից մինչև 1916 թ. հուլիսի 11-ը անցկացրեց Պարսկաստանում և Սուլթուզի ռուսական զորաջոկատի կազմում մասնակցեց 24 մարտերի<sup>54</sup>:

1915 թ. ամռանը 4-րդ կամավորական խմբի կազմում կային 2461 կամավորներ, այդ թվում՝ 186 ռումինահայ, 252 ամերիկահայ, 472 արևելահայ և 1551 արևմտահայ: Մինչև 1916 թ. հուլիսի 16-ը, երբ տրվեց խմբի կազմացրման հրամանը, խումբը կորցրեց 1233 մարտիկ, որից 411-ը՝ սպանված<sup>55</sup>: Ռևանդուզի շրջանում տեղի ունեցած ճակատամարտում էլ քաջի մահով ընկավ խրամատում իր մարտիկների կողքին կռվող Քեռին<sup>56</sup>:

Պարսկաստանում, Ռևանդուզի և Սոուջ-Բուլաղի համար մղված մարտերում իրենց քաջությամբ դրսևորվեցին նաև Հովսեփ Արդույանի ղեկավարած 7-րդ պահեստային կամավորական գնդի մարտիկները:

6-րդ կամավորական գունդը կռվում էր Էրզրումի ուղղությունում, մեծ եռանդով և անձնագոհությամբ էր կատարում իր առաջադրանքները: «Հետապնդելով թշնամուն և 1916 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին գրավելով Էրզրումի մոտ տեղակայված թուրքական դիրքերը, Կարսի դուռ կոչված ճանապարհով առաջինների շարքում մտավ և գրավեց Էրզրումը: Էրզրումի գրավումից հետո 6-րդ խումբը մասնակցեց Մամախաթունի կռիվներին: Մարտում 2-րդ անգամ վիրավորվեց Հայկ Բժշկյանը, որից հետո խումբը ղեկավարում էր Պանդուխտը»<sup>56</sup>:

Ահա այսպիսի անձնագոհ և հերոսական կռիվների մասնակցող կամավորականները կրկին խորին հիասթափություն ապրեցին, երբ ցարական կառավարությունը և զինվորական հրամանատարությունը, ելնելով ինչ-ինչ նկատառումներից, 1916 թ. մարտի 13-ից սկսեցին ցրել կամավորական խմբերը՝ նպատակ ունենալով

<sup>53</sup> Գարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 85:

<sup>54</sup> Գարապետյան Մ., էջ 86:

<sup>55</sup> Նշվ. աշխ., էջ 302:

<sup>56</sup> Նշվ. աշխ., էջ 89:

նրանց փոխարեն ռուսական բանակի կազմում ստեղծել կանոնավոր հրաձգային գումարտակներ: Գլխավոր պատճառներից մեկն այն հանգամանքն էր, որ հայ կամավորական շարժման ջատագով փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին փոխարինել էր Մեծ Իշխան Նիկոլայ Նիկոլանիչը, որը վարում էր հակընդդեմ քաղաքականություն: Գեներալ Օգանովսկին այդ փոփոխության նկատառումների և շարժառիթների մասին գրում է. «Հայկական կամավորական ջոկատները բաժանել են չորս մասի՝ նպատակ ունենալով նրանց զրկել ինքնուրույնությունից և չեզոքացնել /հայ/ զինված ուժերը: Մտադրություն կա մոտ ժամանակներս վերացնել հայկական կամավորական զորամասերի ինքնավար գոյությունը և նրանց միացնել համառուսական զինվորական ուժերին: Դա ունի իր պատճառները: Մենք հետապնդում ենք այնպիսի նպատակ, որ պատերազմը վերջանալուն պես հնարավորություն ունենանք անմիջապես և արագ զինաթափել հայերին: Հայերը պետք է փոխեն իրենց մտածողությունն ու աշխարհայեցողությունը: Նրանք պետք է հրապարակայնորեն հայտարարեն և գործով ապացուցեն, որ կոչվում են ոչ թե ինքնավար Հայաստանի համար, այլ որպես ռուսական կայսրության քաղաքացիներ, այլապես հայերի նպատակադրումներն իրենց վրա թանկ կնստեն»<sup>57</sup>:

Այսպիսով, 1916 թ. ապրիլ-հունիս ամիսներին հայկական կամավորական բոլոր 7 խմբերը տարբեր վայրերում կազմացրվեցին: Պանդուխտը, Արդուբյանը, Քեռին, Անդրանիկը, Համազասպը և մյուս հայ քաջորդի հրամանատարները մեկուսացվեցին մարտական գործողություններից: Կամավորների հիմնական մասը, շուրջ 3200 մարդ, հիասթափված ռուսական հրամանատարության վարած քաղաքականությունից, ընդհանրապես թողեցին զինվորական ծառայությունը, իսկ արտասահմանից եկած հայերը վերադարձան իրենց տները: Միայն շուրջ 2000 կամավորներ պատրաստակամություն հայտնեցին համալրելու հայկական հրաձգային գումարտակները:

<sup>57</sup> **Борян Б.**, Армения, международная дипломатия и СССР, 4.1,- М. – Л., 1928, стр. 361-362: